

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Հայ երաժշտագիտության մեջ գոյություն ունի Կոմիտաս վարդապետի անձն ու գործը լուսաբանած հսկայածավալ կոմիտասագիտական գրականություն¹: Գրվել են բազմաթիվ մենագրություններ², հոդվածներ³, հուշագրություններ⁴, որոնցում տարբեր շեշտադրումներով լուսաբանված են նաև Կոմիտաս-Ֆրանսիա աղերսները՝ Փարիզ կատարած ուղևորությունները, ելույթ-դասախոսություններն ու մամուլի արձագանքները:

Կոմիտաս-Ֆրանսիա փոխառնչությունները՝ 1901-14 թթ. (անկախ նրանից, թե ինչ հաճախականությամբ է եղել Փարիզում), ներկայացնում է վարդապետի գիտական կենսագրության շատ կարևոր մի փուլ՝ արվեստի նորամուծություններին առնչվելու, հայ երաժշտությունը համաշխարհային ասպարեզ հանելու, երաժշտագիտական ուսումնասիրություններն ու ստեղծագործությունները հրապարակելու շրջան:

Մեր կարծիքով կոմպոզիտորի փարիզյան շրջանը գիտական նոր տեսակետների, մեկնաբանումների ու բացահայտումների ասպարեզ է, քանզի Փարիզի հետ է կապված վարդապետի կենսագրության առավել քիչ ուսումնասիրված՝ վերջին շրջանը:

Վարդապետի ֆրանսիական կապերն ավելի համակողմանի ու անկողմնակալ հասկանալու նպատակով, կարծում ենք, պետք է ըստ արժանվույն գնահատել ոչ միայն հայազգի մտավորականների՝ Կոմիտասի հետ ունեցած

¹ Սահակյան Լ., Կոմիտասագիտությունը հայ երաժշտագիտության մեջ, Երևան, 2010:

² Ազատյան Թ., Կոմիտաս Վարդապետ, Կ. Պոլիս, 1931: Գասպարյան Ս., Կոմիտաս, Երևան, 1961: Բրուտյան Ց., Կոմիտաս, Երևան, 1969: Յոլյան Ի., Կոմիտաս, Երևան, 1969: Օղյուզեան վրդ. Ա., Գրական նշխարք Կոմիտաս Վարդապետի բեղուն գրչին, Մոնթբել, 1994: Գյողակյան Գ., Կոմիտաս, Երևան, 2000:

³ Մուրադյան Մ., Կոմիտասը և հայ երաժշտության ցուցադրումը Եվրոպայում, Կ. 2, Երևան, էջ 15: Հարությունյան Մ., Կոմիտասը ազգային և այլազգային աղերսների մարմնավորող // Ավանդույթներ և արդիականություն, Հայ երաժշտության հարցեր, գիրք 2, Երևան, 1996, էջ 229: Սահակյան Լ., Կոմիտասն օտարազգի երաժիշտների գնահատմամբ // Մշակույթների երկխոսություն, Համաշխարհային մշակույթը և Հայաստանը, Գյումրի, 2010, էջ 96:

⁴ Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, 2009:

առնչությունները⁵, այլև դարասկզբի պատմաքաղաքական այն մթնոլորտը, որում ապրում ու ստեղծագործում էր վարդապետը: Կարևոր է նաև Կոմիտասի ստեղծագործական նորարարությունը դիտարկել XX դարի համաշխարհային երաժշտության մեջ տեղի ունեցող բարեփոխումների տեսանկյունից⁶:

Կոմիտասի՝ Ֆրանսիայում ծավալած գործունեության մասին ասվում էին ոչ միայն դրվատանքի, այլև քննադատության խոսքեր: Վարդապետի ժամանակակից հայտնի երաժշտագետ Բ. Ղորղանյանը 1908 թ. գրում էր, որ վարդապետի վրա Փարիզն իր «շովինիստ» հայերով ունի ավելի բացասական, քան դրական ազդեցություն⁷: Հայտնի է այն դժգոհությունը, որն առաջացավ հիմնականում հայոց եկեղեցական շրջանակներում Կոմիտասի մի քանի երգերի՝ Փարիզում ծայնագրելու առիթով⁸: Առ այսօր քննարկումների տեղիք է տալիս վարդապետի հիվանդության տարիներին «Խնամատար հանձնաժողովի» գործունեությունը, որն առանձին ուսումնասիրության նյութ է⁹:

Եվ, վերջապես, Փարիզում էր հրապարակվում այն հանրագիտարանը, որտեղ հայ երաժշտության մասին խոսք չկար, այդ երաժշտությունն «անտեսված» էր: Կոմիտասի երաժշտագիտական գործունեության շնորհիվ հանրագիտարանում նյութ է զետեղվում հայ երաժշտության մասին¹⁰: Փարիզում հա-

⁵ **Դավաթյան Կ.**, Արշակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը, Երևան, 1987: **Արևշատյան Ա.**, Արշակ Չոպանյանը և Կոմիտասը // Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային փոխառնչություններ, Երևան, 1998, էջ 12:

⁶ Տե՛ս **Գյողակյան Գ.**, Կոմիտասի ոճը և քսաներորդ դարի երաժշտությունը, «Սովետական արվեստ», 1969, N 6, էջ 11-29:

⁷ **Корганов В.** Комитас Кеворкян // «Кавказская музыка», Тифлис, 1908, с. 47-50: **Korganov Basil**, «La musique du Caucase». Zeitschrift der Internationalen Musikgesellschaft, Jahrg. VI, Heft 1, Leipzig, oct. 1904, p. 24-29: Quelques indications sur l'histoire et l'ethnographie des peuples du Caucase, sur la musique religieuse des arméniens et des géorgiens, les problèmes liés à l'avenir. Textes en français.

⁸ **Չեռնկուրյան Տ., Թերլեմեզյան Փ.**, Կրոնական ժողովի որոշումը (Բողոք Կոմիտասի վերաբերյալ կայացված որոշման առթիվ), «Բյուզանդիկոն», Կ. Պոլիս, 1914, N 5370, էջ 2:

⁹ Հանձնաժողովի անդամների՝ երգչուհի Մարգարիտ Բաբայանի, խնամատար կոմիտեի գանձապահ Աստվածատուր Հարենցի, 1922 թվականից Կոմիտասի պաշտոնական խնամակալ, փարիզահայերի այդ ժամանակվա հոգևոր առաջնորդ Վռամշապուհ Քիբարյան վարդապետի գործունեությունը չի նպաստել Կոմիտաս վարդապետի առողջական վիճակի բարելավմանը: Տե՛ս Լ. Ֆով-Հովհաննիսյանի հոդվածը, հրատարակված 1993թ. հունիսին Cahier de LUMAF-ում, ինչպես նաև տե՛ս **Սուլաիյան-Կույունջյան Ռ.**, Խելագարության ակունքներում. Կոմիտաս. Հայ կուրքի դիմանկարը, Երևան, 2015:

¹⁰ 1913 թվականին ֆրանսիական կառավարության հանձնարարությամբ ֆրանսիացի երաժշտական տեսաբան և կոմպոզիտոր Ալբեռ Լավինյակը (1846-1916) ստանձնում է

մաշխարհային երաժշտությանը հաղորդակցվելով՝ Կոմիտաս վարդապետն ավելի հստակորեն է իրագործում իր գերագույն նպատակն ու առաքելությունը՝ փաստել հայ ինքնուրույն երաժշտության գոյությունը, այդ երաժշտությունը դարձնել համաշխարհային մշակույթի մի մասը¹¹:

Մեր հոգվածում հրապարակված և նորահայտ աղբյուրների միջոցով առաջին անգամ, հնարավոր ամբողջությամբ, դիտարկվում են Կոմիտաս վարդապետի կենսագրության վրա հսկայական ազդեցություն ունեցած XX դարի սկզբի պատմաքաղաքական իրավիճակը, Փարիզ գնալու դրդապատճառները, շարժառիթներն ու ծրագրերը, ինչպես նաև նոր երաժշտամտա-ծողության և ֆրանսիական միջավայրի կարևոր ազդեցությունը Կոմիտաս վարդապետի ստեղծագործական անհատականության ձևավորման վրա:

XX դարի սկզբին Ֆրանսիայի մայրաքաղաք Փարիզը համաշխարհային մշակույթի խոշոր կենտրոններից էր: Փարիզում էր թևածում ազատության ու նոր գաղափարների շունչը, Փարիզում էին կենտրոնացած ժամանակի լուսամիտ մտավորականները: Ֆրանսիան ասես ավելի ընկալունակ էր այլազգի մշակութային նվաճումների հանդեպ¹²:

Ֆրանսիացի հնագետներն ուղևորվում էին Արևելք, ֆրանսիացի գեղանկարիչները հիանում էին Աֆրիկայի ու Տաիտիի արվեստով, իսկ ֆրանսիական միջավայրում ստեղծագործող երաժիշտները խորամուխ էին լինում միջնադարյան մոդալ մտածողության և ֆոլկլորի հնագույն շերտերի մեջ:

Կոմիտասի «ծանոթությունը» Ֆրանսիայի հետ սկսվել էր դեռ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում՝ ուսումնառության շրջանում: 1893 թ. Գևորգյան ճեմարանում Սողոմոն Սողոմոնյանի (Կոմիտաս) գնահատականներից «Ֆրանսերեն լեզուն՝ հույժ գովելի էր»¹³: Խոսակցական ֆրանսերենը Կոմիտասին հետագայում օգնում է հաղորդակցվել առանց թարգմանչի: 1895 թ. Կոմիտասը

«Կոնսերվատորիայի երաժշտական և բացատրական հանրագիտարանի» հրատարակումը, որը շարունակվում էր մինչև 1931 թ.:

¹¹ Այդ մասին առավել մանրամասն մեր հաջորդ շարադրանքում:

¹² Անգամ արաբական միջնադարյան գրականության հուշարձան համարվող «Հազար ու մեկ գիշեր» խորագրով հեքիաթներն ու զրույցները Եվրոպային հայտնի են դարձրել ֆրանսիացիները (1704 թվականին Ա. Գազլանի փոխադրությամբ): Ֆրանսիական մշակույթի մեջ երաժշտական ազգագրությունն ամուր հիմքեր ուներ, դրա ակունքները գտնում ենք XVI դարի խոշոր փիլիսոփա Միշել Մոնտենի, այնուհետև Ժան-Ժակ Ռուսոյի աշխատասիրություններում: Տե՛ս **Boilis Ch., Nattiez J.**, Petite histoire critique de l'ethnomusicologie, «Musique en jeu», 1977, N 28.

¹³ «Սովետական արվեստ», 1969, N 10, էջ 64:

խնդրում է իր բարեկամ Կարապետ Կոստանյանին Գևորգյան ճեմարանի մատենադարանից իրեն Թիֆլիս ուղարկել բելգիացի երաժշտագետ Ֆ. Ֆետիի 1869-74 թթ. ֆրանսերենով հրատարակված երաժշտության պատմության հինգ հատորները, որոնք նվիրված էին անտիկ շրջանից մինչև XV դարի երաժշտության պատմությանը:

XX դարի սկզբին պետականությունից զուրկ, մասնատված Հայաստանում Կոմիտաս վարդապետը չէր կարող իրականացնել իր լուսավորչական ծրագրերը: Իր ստեղծագործական ծրագրերն իրագործելու նպատակով Կոմիտաս վարդապետը հայացքն ուղղում է դեպի Եվրոպայի մշակութային մայրաքաղաք՝ Փարիզ: Մի քանի դրդապատճառ նրան ուղղորդում են ոչ թե Գերմանիա, որի մշակութային մթնոլորտին Կոմիտասը ծանոթ էր, այլ Փարիզ, որի մասին գիտեր միջնորդավորված ձևով:

Կոմիտասը Փարիզում նպատակ ուներ հրատարակելու հայ գեղջուկ երգի հիմքով դաշնակած իր ստեղծագործությունները (որն անհրազործելի էր էջմիածնում): Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում 1901 թվականի մայիսին հրապարակված հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ «Կոմիտասը մեկնում է Եվրոպա յուր մասնագիտության վերաբերյալ նորանոր ծանոթություններ ձեռք բերելու և Միջազգային երաժշտական ընկերության ժողովներին ներկա լինելու համար: Այնտեղ նա կարդալու էր հայկական ժողովրդական և եկեղեցական երաժշտության վերաբերյալ դասախոսություններ: Միաժամանակ նա մտադիր էր իր երկերից մի քանիսը, որոնք հատկապես եվրոպացիների համար են պատրաստված իբրև հայկական երաժշտության նմուշ, Փարիզում հրատարակել»¹⁴:

Ինչպես կարդում ենք հայ բանագետ Մ. Արեղյանի հիշողություններում. «Կոմիտասը գնում է Փարիզ, այն մեծ հույսով, թե այնտեղ կկարողանա հրատարակել իր եղանակները: Բայց միայն մի տասնյակ երգ հրատարակելուց հետո՝ «Հայ քնար» անվան տակ, վերադարձավ էջմիածին»¹⁵:

Երաժշտագետ Գևորգ Գյոդակյանը գրում է. «Արտասահմանի հայերից Կոմիտասը հրավեր է ստանում համերգներով հանդես գալու Փարիզում»,–չի հստակեցվում որ հայերից, քանզի մի շարք հայ մտավորականների ու արվեստագետների հետ Կոմիտաս վարդապետը ծանոթանում է հենց Փարիզում՝

¹⁴ «Արարատ» ամսագիր, 1901, N5-6, էջ 288:

¹⁵ Յոյան Ի., Կոմիտաս, Երևան, 1969, էջ 28:

իր առաջին ուղևորության ընթացքում¹⁶:

Միջնադարագետ Աննա Արևշատյանի կարծիքով. «Կոմիտասի Փարիզ այցելելու նպատակը ֆրանսիական երաժշտությանը մոտիկից ծանոթանալն էր»¹⁷:

Արշակ Չոպանյանի հոդվածում կարդում ենք. «Էջմիածնայ այդ միաբանը Փարիզ էր եկած քանի մը շաբաթ մնալու և ֆրանսիական ոստանին երաժշտական շարժման վրայ մօտէն գաղափար կազմելու»¹⁸:

Անտարակույս է, որ Կոմիտաս վարդապետն ուզում էր ծանոթանալ առաջադեմ երաժշտական ուղղություններին, գեղարվեստական նորահունչ միտումներին: Վարդապետը Փարիզում լայն ու առաջադեմ լսարանին ձգտում էր ծանոթացնել հայ երաժշտությանը, մարդկային հոգու խորքերը հասնող իր արվեստին: Ինչպես նշեցինք, ձեռնարկում էր նաև հրատարակել իր ստեղծագործությունները:

Մեր կարծիքով Փարիզ մեկնելու վերջնական որոշումը Կոմիտասի մեջ հասունանում է 1901 թվականի գարնանը, երբ ֆրանսիացի երաժշտագետ, բանասեր-արևելագետ, Փարիզի Կաթոլիկ ինստիտուտի և Սոցիալական գիտությունների բարձրագույն դպրոցի պրոֆեսոր, հեղինակավոր հնագրագետ, ֆրանսիական երաժշտության ակունքների ու միջնադարյան արվեստի գիտակ Պիեռ Օբրին (1874-1910), ուսումնասիրելով հայերեն¹⁹, հայկական խագերին, հայ երաժշտությանն ու բարքերին մոտիկից ծանոթանալու նպատակով այցելում է Էջմիածին:

Օբրին՝ որպես միջնադարագետ, լրջորեն հետաքրքրվում է Կոմիտասի՝ եկեղեցական երաժշտությանը նվիրված ուսումնասիրություններով, ինչպես նաև կոմպոզիտորի ժողովրդական երգերի դաշնակումներով և անզուգական կատարումներով: Նրա «Հայոց եկեղեցու երաժշտական համակարգը. հուշեր Հայաստան կատարած գիտական ուղևորությունից» տեսական և հուշագրական ընդարձակ հոդվածը տպագրվում է «Tribune de Saint-Gervais» հան-

¹⁶ Գյողակյան Գ., Կոմիտաս, Երևան, 2000, էջ 48:

¹⁷ Արևշատյան Ա., Կոմիտասը և Ֆրանսիան (հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ), Երևան, 1997, էջ 24:

¹⁸ Չոպանյան Ա., Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ երաժշտություն, «Անահիտ», 1901, Գ տարի, թիվ 1-2, հունվար-փետրվար, էջ 104:

¹⁹ Պ. Օբրին Սորբոնի համալսարանի հայագետ պրոֆեսոր Անտուան Մեյեի մտերիմ բարեկամն էր և ծանոթ էր նրա աշակերտ, խոշոր հայագետ Հ. Աճառյանին: Ֆ. Մակելի (ուժ կանդիդատանքը մեր հետագա շարադրանքում) հետ Ա. Մեյեն Ֆրանսիայում 1919-ին հիմնել է «Հայագիտական ընկերություն»:

դետում²⁰:

Կասկածից վեր է, որ Պ. Օբրին, հավանության արժանացնելով Կոմիտասի ստեղծագործական ծրագրերը, առաջարկում է հետագա համատեղ երաժշտագիտական աշխատանքներ և հանդիպումներ Փարիզում: 1902 թ. Կոմիտաս վարդապետը գերմաներեն իր նամակում գրում է. «Սիրելի պարոն Օբրի, այս նամակին կից ուղարկում եմ Ձեր խնդրած Նիկողայոս Թաշճեանի հայկական նոր նոտագրության տարրական դասագիրքը... Ես մի նոր յայտնագործություն արեցի այստեղ՝ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանում. ես յայտնաբերեցի 18-րդ դարի մի ձեռագիր, որը պարունակում է հայկական խազերի հիմնական նշանակությունները՝ թուրքական նոտաների անուանումների համեմատությամբ. գուցե կարողանամ պարզաբանել անմեկնելի խազագրությունը»²¹:

Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրության էջերում կարդում ենք, որ վարդապետը 1901 թվականի ամռանը ժամանելով Փարիզ. «տեսակցում է ֆրանսիացի «վարպետներ և երաժշտասերներ» Սեն-Սանսի, Շառլ Պրորտի, Դյուվալի և Պիեռ Օբրիի հետ: Կոմիտասը նրանց ծանոթացնում է իր աշխատանքներին: Ֆրանսիացի երաժշտագետները հիանում են Կոմիտասի ծրագրերով և խորհուրդ են տալիս շարունակել սկսած գործը»²²: Խոսքը Կոմիտասի «Հայ յեկեղեցական յեղանակները» և «Հայոց յեկեղեցական յերաժշտությունը ԺԹ դարում» աշխատությունների մասին է:

Ենթադրում ենք, որ Կոմիտաս վարդապետին Փարիզի գեղարվեստագետների այս «խմբակին», ֆրանսիական նշանավոր երաժիշտներին ծանոթացնում է Պիեռ Օբրին: Վարդապետին շրջապատում են այն երաժշտագետներն ու մտավորականները, ովքեր միմյանց հետ գիտական և ստեղծագործական փոխառնչությունների մեջ էին և ունեին հետաքրքրությունների նույն շրջանակը՝ Լուի Լալուա (1874-1944), Կլոդ Դեբյուսի (1862-1918), Շառլ Կյոկլեն (1867-1950), Պիեռ Օբրի, Ռոմեն Ռոլան (1866-1944), Ամեդե Գաստուի (1873-1943), Ալֆրեդ Կրուազե (1844-1923): Փարիզում Կոմիտասի գիտաբանահա-

²⁰ Aubry Pierre, Le système musical de l'Eglise arménienne, Souvenirs d'une mission en Arménie(1901), éd. de La Schola Cantorum, Paris, 1902.42p. Voir également La tribune de Saint-Gervais (1901-1903) et le système musical de l'Eglise arménienne. 1902, p. 327-330; 1903, p. 136-146: Տե՛ս նաև **Օբրի Պ.**, Հուշեր Հայաստան կատարած գիտական ուղևորությունից, «Կոմիտասական», I, Երևան, 1969, էջ 253:

²¹ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, Երևան, 2009, էջ 76:

²² «Սովետական արվեստ», 1962, N 9, էջ 52:

վաքչական հետազոտություններին ծանոթանում են ֆրանսիացի կոմպոզիտոր, ֆոլկլորագետ Լուի Բուրգո-Դյուկուդեն (1840-1910), որն Արևելքի երկրներով ճանապարհորդելով Իզմիրում առիթ էր ունեցել լսելու հայ երգչի, և երաժշտագետ, ֆոլկլորիստ Ժյուլիեն Տիեռսոն (1857-1936)²³: Ժ. Տիեռսոն, մանրամասն ուսումնասիրելով Կոմիտասի գրի առած հայ գեղջուկ երգերը, ունկնդրելով նրա կատարումները, վերը նշված Ա.Լավինյակի «Encyclopedie de la Musique et Dictionnaire du Conservatoire» հանրագիտարանի հերթական հրատարակության մեջ Եվրոպայի ազգերի ժողովրդական երգերին նվիրված ակնարկում անդրադառնում է հայ ժողովրդական երաժշտությանը և Կոմիտաս վարդապետին²⁴:

Ոգևորված փարիզյան իր առաջին ուղևորությամբ՝ Կոմիտաս վարդապետը նախաձեռնում է հաջորդ հանդիպումը ֆրանսիական լսարանի հետ:

Ցավոք, 1906 թվականին Կոմիտասի և Պիեռ Օբրիի «Հազար ու մի խաղ» գրքույկի ֆրանսերեն հրատարակության ծրագրերը նյութական խնդիրների պատճառով ձախողվում են: Բայց նույն թվականի դեկտեմբերի 1-ին վարդապետը տալիս է իր առաջին մեծ և հաջողված համերգը Փարիզի «Salle des agriculteurs» համերգասրահում: Բացի հայ երգիչներից, այս համերգին իրենց մասնակցությունն են ունենում «L'amoureux», «Gaveau» և «Colonne» երաժշտական խմբերի երաժիշտները:

Ե. Դեմեյի երաժշտական գործակալությամբ լույս է ընծայվում Կոմիտասի ղեկավարած այդ համերգի ֆրանսերեն ծրագիրը «Concert de musique arménienne populaire et liturgique» խորագրով:

Կոմիտաս վարդապետի՝ երկրագործների սրահում տված համերգի աննախադեպ հաջողությունից հետո ֆրանսիական պարբերականներն առաջին անգամ անդրադառնում են հայ երաժշտությանը Փարիզի «Le mercure musical», «Le monde musical», «Le courrier musical», «Aurore» հանդեսներում, Բյուսելի «Guide musical» ֆրանսալեզու հանդեսում մասնագիտական ու հիացական կարծիքներ են գրվում Կոմիտաս վարդապետի վարպետության ու հայ երաժշտության բարձր արժանիքների մասին²⁵:

²³ «Անահիտ», Փարիզ, 1929, էջ 114-117:

²⁴ St'ou **Tiersot Julien**, "Quelques mots sur les musiciens de l'Asie central; les chant de l'Arménie" Le Ménestrel, LXVIII n 38, 1914, p. 299-300; n 39, p. 308-309; n 40, p. 315-316.

²⁵ Le Monde musical, 1906, N23: Նաև՝ Le Courrier musical, 1906, N24; L'Aurore, 1906, դեկտեմբերի 21: Ֆրանսիացի տեսաբանների կարծիքներն ու տեսակետները հայերեն

«Ահա մի համերգ,—գրում է «Le monde musical» հանդեսի հոդվածագիրը,—որը տանում է մեզ հեռու և ապրեցնում մի ժողովրդի կյանքով, որին դեռ չենք ճանաչում: Կոմիտաս վարդապետը մեզ բերում է Հայաստանի երգերի հնչյունների շքեղությունն ու խորհրդավորությունը»²⁶:

Այդ համերգի առիթով իր վերլուծական տեսակետներն է հայտնում ֆրանսիացի երաժշտագետ, Փարիզի հեղինակավոր Schola cantorum-ի և Կաթոլիկ ինստիտուտի պրոֆեսոր, միջնադարագետ, Գրեգորիան խորալի հմուտ մասնագետ, բյուզանդական, իսկ այնուհետև հայկական երաժշտության գիտակ Ամեդե Գաստուլեն: 1907 թվականից անձամբ ճանաչելով Կոմիտաս վարդապետին և հիանալով նրա տաղանդով՝ Գաստուլեն հանդես է գալիս Կոմիտասին և հայ երաժշտությանը նվիրված գեկուցումներով²⁷:

Ամեդե Գաստուլեն գրում է. «Շրջագայելով Հայոց բոլոր համայնքները Կոստանդնուպոլսից մինչև Պարսկաստան, Հայր Կոմիտասը այնտեղ առաջին ձեռքից հավաքեց հայ երգի բանավոր ավանդները: Նվիրվելով այնուհետև հին ձեռագրերի ուսումնասիրմանը, որոնցում շարադրված է միջնադարյան հայոց երգերի խազային նոտագրությունը, որը արժեքավոր ու հետաքրքրված լինելով հանդերձ մինչև նա դարերով անվերձանելի էր մնացել»²⁸:

Գաստուլեն ճշմարտացիորեն նշում է նաև ֆրանսիական ժամանակակից երաժշտության կարևոր դերը Կոմիտաս վարդապետի ստեղծագործական մտածողության վրա: Երաժշտագետը գրում է, որ հենց Կոմիտասից է լսել դրվատանքի խոսքեր ֆրանսիական նոր երաժշտության մասին. «...այն օրից, երբ Հայր Կոմիտասը շփման մեջ մտավ ֆրանսիական երաժշտության հետ, ավելի հստակորեն գիտակցեց, թե ինչ էր ուզում իրականացնել, և նրա հանճարը դրսևորվեց ավելի լիորեն: Արդյո՞ք, ուրեմն, մի որոշ հեռավոր աղերս կա ֆրանսիական և հայկական արվեստագործական մտքերի միջև...»²⁹:

թարգմանել և Փարիզում հրատարակվող «Անահիտ» հանդեսի 1907 թ. N 1-2, N 6-7 համարներում լույս է ընծայել հայ մտավորական, թարգմանիչ, Կոմիտասի բարեկամ Արշակ Չոպանյանը:

²⁶ «Սովետական արվեստ», 1970, N 3, էջ 49:

²⁷ Ամեդե Գաստուլեի գեկուցումներից հատվածներ գետեղված են Կոմիտասականի 2-րդ հատորում, Երևան, 1981, էջ 261-266:

²⁸ Հատված Ամեդե Գաստուլեի 1936թ. ապրիլի 27-ի (երկուշաբթի) Փարիզի ռադիոյով տրված ելույթից: Տե՛ս նաև **Gastoue Amédée**: "L'Arménie et son art traditionnel", Revue de musicologie, août 1929, p. 194-199.

²⁹ **Ամեդե Գաստուլե**, Կոմիտաս Վարդապետը և Հայոց երաժշտությունը, Կոմիտասական, հ. 2, Երևան, 1981, էջ 266:

Գաստուէն Կոմիտասի՝ Փարիզում ունեցած բոլոր ելույթ-դասախոսությունների մշտական ունկնդիրն էր: 1935թ. հոկտեմբերի 27-ին Փարիզի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցու բակում, երբ տեղի էր ունենում Կոմիտաս վարդապետի հոգեհանգստի արարողությունը, դամբանական ճառով հանդես է գալիս ֆրանսիական երաժշտագիտական ընկերության նախագահ Ամեդե Գաստուէն: Սա ֆրանսիացի հեղինակավոր երաժշտագետի վերջին ելույթն ու խոնարհումն էր Կոմիտաս վարդապետի ու հայ արվեստի առջև:

Կոմիտասի ստեղծագործական սկզբունքների վրա ֆրանսիական նոր երաժշտության ունեցած կարևոր ազդեցությանն է անդրադառնում նաև ֆրանսիական մշակույթի նշանավոր գործիչ Շառլ Կյոկլենը: Ֆրանսիացի մեծանուն կոմպոզիտորներ Ժյուլ Մասնեի (1842-1912) և Գաբրիել Ֆորեի (1845-1927) անվանի սան կոմպոզիտոր, երաժշտական տեսաբան ու գրող Շառլ Կյոկլենը Փարիզի հեղինակավոր արվեստագետներից էր: Ժողովրդական երաժշտության և հնադարյան լադերի գիտակ, հարմոնիայի մասին հիմնավոր աշխատության հեղինակ Կյոկլենը ստեղծագործական համագործակցության մեջ էր Կլոդ Դեբյուսիի, Ռոմեն Ռոլանի հետ³⁰:

Կոմիտաս վարդապետի դասախոսությունը Կյոկլենն ունկնդրում է 1907 թվականի փետրվարին «Արվեստի դպրոցի» վարչության հրավերով Rue de la Sorbonne-ի սրահում: «Հայր Կոմիտասի մասին» հակիրճ ու բովանդակալից ակնարկում Կյոկլենը, անդրադառնալով հայոց երաժշտության ծագմանն ու առանձնահատկություններին, գրում է. «Կոմիտասը իր կյանքը նվիրեց հայկական երաժշտությանը: Նրա ամենանվիրական երազանքն է եղել Արևմուտքի ժողովուրդներին ծանոթացնել այդ երաժշտությանը: Այն նա հավաքել էր գյուղերում, գրի առել, փոխադրել, ներդաշնակել»³¹: Կյոկլենը նշում է այն հիմնական ժանրերը, որոնցում ստեղծագործել է հայ երաժիշտը՝ վերստին փաստելով այն իրողությունը, որ «ֆրանսիական դպրոցի ազդեցությունը (անկասկած Կլոդ Դեբյուսիի, Մորիս Ռավելի և գուցե նաև Գաբրիել Ֆորեի) իր հետքն է թողել նրա գրելակերպի վրա: Չմոռանանք նաև լադային մթնոլորտը, ուզում եմ ասել՝ հունական և միջնադարյան լադերինը, որ այնքան բնորոշ է այսօրվա երաժշտական Ֆրանսիայի համար, ճշգրտորեն միևնույնն է, ինչ որ հայկական երգերից շատերինը, և որ հայր Կոմիտասի կողմից

³⁰ Կլոդ Դեբյուսիի խնդրանքով գործիքավորել է նրա «Կամմա» բալետը, մասնակցել Ռոմեն Ռոլանի «14 հուլիսի» դրամայի համար երաժշտության հորինման խմբակային աշխատանքներին:

³¹ Տե՛ս Կոմիտասական, հ. 2, Երևան, 1981, էջ 268:

իրականացված լադային պոլիֆոնիան համահնչուն է մերինին նույնքան, որքան ոգուն այն մեղեդիների, որ մշակել է նա բազմաձայնորեն»³²:

Շ. Կյուկենը խորապես հասկանում և գնահատում է Կոմիտաս կոմպոզիտորի տաղանդը, գրելաոճի առանձնահատկությունները, մի իրողություն, որն առ այսօր ըստ արժանվույն գնահատված չէ:

Կոմիտաս վարդապետի միևնույն ստեղծագործության տարբերակները համեմատելիս նկատում ենք որոշակի օրինաչափություն. միևնույն երգի կամ խմբերգի ավելի ուշ (այսպես ասած հետֆրանսիական) շրջանում դաշնակած, առավել կատարյալ տարբերակն աչքի է ընկնում ֆակտուրայի թափանցիկությամբ, սեղմ, բայց գերարտահայտիչ ինտոնացիաներով³³:

Բյուրեղանում է կոմպոզիտորի երաժշտական լեզուն իր բոլոր տարրերով՝ մեղեդի, դիթմ, լադային պոլիֆոնիա: Վերջին շրջանի դաշնակումներում ցայտուն դրսևորվում են Կոմիտասի ազգային լադամտածողության վրա խարսխված հարմոնիկ նորարարությունն ու ինքնատիպ ոճը:

Կոմպոզիցիոն նոր մեթոդները, որոնք որդեգրեց Կոմիտասը, ավանդականի ու արդիականի այն համաձուլվածքն է, որի վրա զարգանում էին դարասկզբի ազգային կոմպոզիտորական դպրոցները:

Կոմիտաս վարդապետի ֆրանսիական ազդեցությունների մասին Մ. Բաբայանը գրում է. «Քու Փարիզ գալը 1906 թվականին, քու առաջին այցելությունը, մեր երաժշտական ժամանցները և կամաց-կամաց ազատվելը Բեռլինի չոր դաստիարակությունից, այն բոլոր ներշնչումները, Փարիզի սքանչելի երաժշտական մթնոլորտը, այնպիսի մեծ երաժիշտները, ինչպես Կլոդ Դեբյուսի, Կապրիել Ֆորե, Մորիս Ռավել, Ռուսել, քույրս և իր ամուսին մեծ երաժշտագետ Լուի Լալուան ազատեցին երաժշտական հոգիդ գերմանական դպրոցական կաշկանդումից»³⁴: Սա փոքր-ինչ միակողմանի մոտեցում է, բայց Կոմիտասի արվեստի ու ֆրանսիական մշակույթի փոխազդեցությունն անուրանալի իրողություն է: Յուրաքանչյուր հանճարի բնորոշ են այլ ազգի մշակույթի լավագույն ձեռքբերումների ընկալումն ու արժևորումը, այդպիսի հանճար էր Կոմիտաս վարդապետը:

Կոմիտաս ազգագրագետի և կոմպոզիտորի անաչառ երկրպագուն էր նաև ֆրանսիացի գրող, մտավորական, երաժշտագետ, Նոբելյան մրցանակի

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Տե՛ս Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, հ. 2 (խմբ.՝ Ռ. Աթայանի), Երևան, 1965, էջ 223:

³⁴ Բաբայան Մ., Հուշեր Կոմիտաս վարդապետին, «Արևմուտք», Փարիզ, 13 դեկտեմբերի, 1946, N5 (92):

դափնեկիր, XX դարի սկզբի հումանիստ գործիչ Ռոմեն Ռոլանը: Հայ երգի մասին Ռ. Ռոլանի առաջին վկայությունը գտնում ենք նրա՝ 1963 թ. Փարիզում հրապարակված նամակներից մեկում՝ հասցեագրված Սոֆիա Բերտոլինի Գարյերի Գոնզագային³⁵:

Ռ. Ռոլանը խոսում է 1906 թ. Փարիզի «Կովկասյան ընկերության» կողմից կազմակերպված համերգի փորձի մասին, որտեղ ինքը հիացել է Փարիզ եկած հայ երգչի կատարումներով: Խոսքը Կոմիտասի բարեկամուհի Մ. Բաբայանի անմիջական աշակերտ Հ. Մուղունյանի մասին է, ով այդ գլխավոր փորձին կատարում էր բացառապես Կոմիտաս վարդապետի երգերը: Իր նամակում ֆրանսիացի երաժշտագետը, հիացած այդ երգերով, գրում է. «Եվրոպական արվեստը վաղ թե ուշ անպայման կկրի այդ արվեստի ազդեցությունը, ինչ հրաշալի երաժշտություն է»³⁶: Արդի արվեստի մեջ Արևելք-Արևմուտք փոխազդեցություններն ակնբախ են, և Մեծ ֆրանսիացու կանխատեսումները մարգարեական էին: Աներկբա է ազգային նոր դպրոցների (մասնավորապես ռուս) ազդեցությունը եվրոպական երաժշտության նորահունչ միտումների վրա, և ի դեմս Կոմիտաս վարդապետի՝ Ռ. Ռոլանը տեսնում է Արևելքի ու Արևմուտքի արվեստը միավորող, բայց միևնույն ժամանակ նոր ու ինքնատիպ ազգային մշակույթի ներկայացուցչի: 1901-ից Պիեռ Օբրիի հետ համատեղ հիմնած «Revue d'histoire et critique musicale» հանդեսում Ռոմեն Ռոլանը հրապարակում է երաժշտության պատմության հիմնահարցերը լուսաբանող հոդվածներ: Ֆրանսիացի երաժշտագետը հիանում է ժողովրդական ստեղծագործությամբ և կոմպոզիտորական արվեստում կարևորում ազգայինի վրա խարսխված երաժշտական մտածողությունը: «Հայը խորն է, ողբերգական ու առնական նույնիսկ իր երազկոտության մեջ»³⁷, – այս գնահատականը տալով հայ երաժշտությանը՝ Ռոլանը 1907-ին, տեղեկանալով Կոմիտասի՝ Փարիզում գտնվելու մասին, նրան հրավիրում է դասախոսություն կարդալու Փարիզի Սոցիալական կրթության բարձրագույն վարժարանում (Ecole des Hautes Etudes sociales): Վարդապետի՝ հայ գեղջուկ և եկեղեցական երաժշտության մասին կարդացած դասախոսությունը Ռ. Ռոլանն ունկնդրում է մեծ ոգևորությամբ: Կոմիտաս վարդապետը ֆրանսիացիների համար անհայտ, բայց

³⁵ Ռոմեն Ռոլանի նամակների մի մասը (այդ թվում՝ վերը նշված 1906 թ. գրված նամակը) հատվածաբար ռուսերեն հրապարակվել է 1963թ. «Иностранная литература» հանդեսի (Մոսկվա) մարտ ամսվա երրորդ համարում:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷ Տե՛ս նշված նամակը:

դարերի խորքից եկած ազգային ավանդույթների կրողն էր, ժողովրդական հանճարի հավաքական ուժը: Կոմիտասյան երգերով հիացած ֆրանսիացի մտավորականը գրում է. «Նրանք հրապույր ու մելոդիկ մի հարստություն ունեն, որոնք ձեր երկիրը, երաժշտության տեսակետից, դարձնում են Խորհրդային մի Իտալիա»³⁸:

Բարձրագույն վարժարանի կոմիտասյան ունկնդիրն էր նաև ֆրանսիացի մեծանուն կոմպոզիտոր Կամիլ Սեն-Սանսը: Լայնախոհ արվեստագետ, որի հետաքրքրությունների շրջանակում էր նաև Աֆրիկայի և Արևելքի երաժշտական մշակույթը: Սեն-Սանսը հիանում էր այն ստեղծագործ անհատներով, ովքեր գալիս էին ազգային երաժշտության խորքերից՝ Մ. Գլինկա, Մ. Մուսորգսկի, Ռ. Վագներ, Ֆ. Լիստ³⁹: Կարևորելով ազգային հիմքերը՝ իր ստեղծագործական գործունեությամբ կոմպոզիտորը կամրջում էր ռոմանտիկական ու նոր երաժշտական ուղղությունները:

Բարձր գնահատելով տարբեր ազգերի երաժշտական մշակույթների յուրօրինակությունը՝ մեծանուն կոմպոզիտորն իր հայրենակիցներին հորդորում էր. «Եթե ուզում եք ինչ-որ բան լինել, մնացեք ֆրանսիացի: Եղեք ինքներդ ձեզ նման, պատկանեք ձեր ժամանակին և ձեր երկրին»⁴⁰:

Մինչ Կոմիտասին ճանաչելը ֆրանսիացի կոմպոզիտորը 1890 թ., Փարիզում հանդիպել էր հայ անվանի երաժշտագետ Բ. Ղորղանյանին (1865-1934) և խոսել կովկասյան երաժշտության մասին: Սեն-Սանսը լրջորեն հետաքրքրվում է նաև Կոմիտաս վարդապետի երաժշտագիտական հետազոտություններով և խորհուրդ տալիս շարունակել երաժշտատեսական ուսումնասիրությունները:

1907 թվականին Փարիզում «E. Demets Editeur de musique»-ը հայերեն և ֆրանսերեն տեքստերով լույս է ընծայում Կոմիտաս վարդապետի «Հայ քնար» խորագրով ժողովածուն՝ 45 էջից բաղկացած, գեղարվեստական բացառիկ արժեք ներկայացնող հայ երգի անթոլոգիա: Նույն թվականին «Le Mercure musical» հանդեսում հրապարակվում է Կոմիտաս վարդապետի «La musique

³⁸ Ռ. Ռոլան, **Ժան Քրիստոֆ**, 1 հ., նամակ հայերեն թարգմանության մասին, Մոսկվա, 1935: Տե՛ս նաև **Թերլենեզյան Ռ.**, Կոմիտաս, Երևան, 1992, էջ 144:

³⁹ Հայ երաժշտագիտության մեջ հունգարացի կոմպոզիտորին առաջինն անդրադարձել է Կոմիտաս վարդապետը: Տե՛ս մեր հոդվածը. **Sahakyan L.**, Ferenc Liszt's appraisal by Komitas Vardapet, *Anuario musical*, Barcelona, 2012, N 67, p. 215-222.

⁴⁰ **Друскин М.** История зарубежной музыки, Москва, 1976, с. 375.

rustique arménienne» («Հայ գեղջուկ երաժշտություն») վերնագրով աշխատությունից մի գլուխ⁴¹:

«Mercure musical» հանդեսի գլխավոր տնօրենն էր ֆրանսիացի երաժրշտագետ, քննադատ, Grand Opera-ի գլխավոր քարտուղար Լուի Լալուան: Փարիզի ամենահայտնի երաժշտագետ Լ. Լալուայի անունը հանդիպում ենք կոմիտասագիտության գրեթե բոլոր աշխատություններում: Նա հայկական ընտանիքի անդամ էր: Լուի Լալուան փարիզաբնակ հայ երգչուհի Մարգարիտ Բաբայանի քրոջ՝ դաշնակահարուհի Շուշանիկ Բաբայանի ամուսինն էր: 1906 թվականի դեկտեմբերի 22-ին Կոմիտաս վարդապետը Փարիզի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում լուսավորչական ծեսով պսակադրում է Լ. Լալուային և Շ. Բաբայանին: Մարգարիտ Բաբայանն այդ ծեսին երգում է վարդապետի ընտրած շարականը: Լուի Լալուան աջակցում է վարդապետին՝ վերջինիս բոլոր նախաձեռնումներում⁴²:

Նա Կոմիտասի համերգների մշտական ունկնդիրն էր, վարդապետի երաժշտագիտական ուսումնասիրությունների առաջին լույք քննադատը: 1906թ. վարդապետի համերգը անջնջելի տպավորություն է թողնում ներկաների վրա, Լալուան այդ համերգի առիթով գրում է. «Արև կա այդ երգերու մեջ, բայց ոչ լափող արևը Արաբիո և Պարսկաստանի անապատներուն, լույս մը ոսկեգոծ, համակ երկնային, որուն ջերմությունը փայփայանք մըն է սարերու սպիտակությանը, անտառներու կանաչությանը և կարկաչող առվակներու ցուլքերուն»⁴³:

Լուի Լալուան Կոմիտաս վարդապետին հնարավորինս ծանոթացնում է Փարիզի մշակութային նորամուծություններին, երաժշտական ակնառու դեմքերին՝ հասկանալով այն լուսավորչական ազդեցությունը, որը կարող էր ունենալ ֆրանսիական միջավայրը Կոմիտասի պես առաջադեմ արվեստագետի համար: Ինչպես վերը նշեցինք, Լալուան ֆրանսիացի մեծանուն կոմպոզիտորներ Կ. Դեբյուսի⁴⁴, Մ. Ռավելի, Է. Սատիի մտերիմ շրջապատից էր, և չի

⁴¹ «Le Mercure musical», 1907, N10, p. 472-488: 1907թ.-ից հետո հրապարակվել է «Bulletin français de la société internationale de musique» խորագրի հավելումով: Տե՛ս նաև «Musique populaire», Le Mercure musical et bulletin de la S.I.M., Paris, 1907, N2, p. 502-504.

⁴² «Անահիտ», 1931, N1-2, էջ 27-29: Տե՛ս նաև **Laloy Louis**, "Musique arménienne". Le Mercure musical et bulletin du S.I.M., Paris, 15.12.1906, p. 422-424.

⁴³ «Անահիտ», 1931, N 1-2, էջ 27-29:

⁴⁴ 1909թ. Լալուայի «Կլոդ Դեբյուսի» մենագրական աշխատությունն առ այսօր համար-

բացառվում, որ հենց Լալուայի միջնորդությամբ էլ կայացած լինե՞ր Կոմիտաս-Դեբյուսի հանդիպումը⁴⁵:

Երևանի Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի երաժշտական ֆոնդում (ֆ 10, փ.ֆ.205, 1899-1946) պահպանված են Կոմիտասի բարեկամուհի, երգչուհի Մարգարիտ Բաբայանի՝ Կ. Դեբյուսիից, Վ. դ'Էնդիից, Մ.Ռավելից և Ժ. Տյեռտյից ստացած նամակները, ինչը նույնպես շարժառիթ է մտածելու, որ Կոմիտաս վարդապետն անձամբ ճանաչել է ֆրանսիացի մեծերին:

Կոմիտասի՝ 1907 թ. հղած նամակից եզրակացնում ենք, որ վարդապետը խորությամբ ուսումնասիրել է Կ. Դեբյուսիի «Պելեաս և Մելիզանդ» օպերան և առանձին հատվածներ կատարել դաշնամուրի վրա⁴⁶:

Վարդապետի լուսանկարների մեջ հայտնաբերված են նաև Փարիզի Գրանդ օպերայի երգիչ, Պելեասի առաջին դերակատարներից Ժան Պերիեի՝ Կոմիտասին ընծայած լուսանկարն ու շնորհակալական բացիկը⁴⁷:

Այս հանդիպման վերաբերյալ գոյություն ունի ևս մեկ վկայություն: Թիֆլիսում 1919թ. ռուս կոմպոզիտոր, Ս. Տանեևի աշակերտ Թոմաս Հարտմանի (1885-1956)՝ Կոմիտասի մասին կարդացած դասախոսությունը, որտեղ նա անդրադառնում է բժիշկ Օհանյանցի այն նամակին⁴⁸, որտեղ վերջինս նշում է. «որ թե՛ 1906թ., թե՛ 1914թ. Փարիզում Կոմիտասի տված համերգներին և դասախոսություններին մեծապես նպաստեցին Կլոդ Դեբյուսին, Ռոմեն Ռոլանը, Լուի Լալուան և ուրիշ շատ անվանի ֆրանսիացի երաժիշտներ և երաժրշտագետներ»⁴⁹: Կոմիտաս-Դեբյուսի-Ռավել առնչություններն առանձին և

վում է ֆրանսիացի կոմպոզիտորին նվիրված լավագույն ուսումնասիրությունը:

⁴⁵ Գոյություն ունեն հուշագրություններ, մասնավորապես Հրաչյա Աճառյանի, Աղավնի Մեսրոպյանի, Մարգարիտ Բաբայանի, որոնցում խոսվում է Կոմիտասի և Դեբյուսիի հնարավոր հանդիպման և փոխառնչությունների մասին: Տե՛ս Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960:

⁴⁶ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, Երևան, 2009, էջ 112:

⁴⁷ Կոմիտաս Վարդապետ (1869-1935), Նուիրական անկիւնը, Երևան, 2014, էջ 189:

⁴⁸ Բժիշկ Բ. Օհանյանցը Կոմիտասի բարեկամն էր և Փարիզում օգնում էր ֆրանսերեն թարգմանել վարդապետի Փարիզի երաժշտագիտական համագումարի համար պատրաստած դասախոսությունները:

⁴⁹ Տե՛ս Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960, էջ 59: Տե՛ս նաև **Hartmann Thomas de**, *Le chant populaire et ses collecteurs*, Paris, 1985, 20 p (traduction par Arby Ovanessian et Blaise Catala de la version originale en russe publiée dans le périodique *Zakavkazskie slovo* [Le dit du Caucase], Tiflis, 1919, N 33-34, p. 2-3). biographie de Komitas, et aperçu de ses activités ethnomusicologiques.

առավել մանրամասն ուսումնասիրության նյութ են (փաստերի որոնումը մեր կողմից շարունակվում է):

1907-ին Կոմիտաս վարդապետը համերգներով և դասախոսություններով շրջագայում է Շվեյցարիայում, Իտալիայում և աշնանը վերադառնում է Էջմիածին:

Նույն թվականի հոկտեմբերի 29-ին վախճանվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Կոմիտասի հովանավոր ու պաշտպան Խրիմյան Հայրիկը: Մայր Աթոռի հետադիմական կղերականությունն աստիճանաբար սահմանափակում է վարդապետի ստեղծագործական ազատությունը. կրճատվում է Կոմիտասին հատկացվող ռոճիկը, դժվարանում են ճեմարանից Եվրոպա գնալու պայմանները:

Իր նամակներում Կոմիտաս վարդապետն անդրադառնում է ճեմարանում իրեն հուզող մթնոլորտին. «զգվելի ստախոսություններին, անլսելի զրպարտություններին, այն կատարյալ հուսահատությանը», որ խոչընդոտում էր իր աշխատանքները⁵⁰:

1909թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին ֆրանսիական հայագիտության խոշոր ներկայացուցիչ, հայ դատի եռանդուն պաշտպան Ֆրեդերիկ Մակլերը (1869-1938), ով Եվրոպական մտավորականությանը ծանոթացնում էր հայ ժողովրդի գիտական ու մշակութային պատմությանը, գործուղումով ժամանում է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան: Էջմիածնում Ֆ. Մակլերը հանդիպում է Կոմիտաս վարդապետին, նրա միջոցով հաղորդակցվում հայ հին ու միջնադարյան երաժշտությանը. «Կոմիտասը պատմում է միջնադարում ընդունված հայկական նոտագրության, ձայնանիշերի՝ խազերի մասին: Հայագետը լսում է վարդապետի իմաստուն բացատրությունները՝ վերհիշելով, թե ինքը գտնվում է մի հինավուրց երկրում, ուր Արարատ լեռն է, որի վրա կանգ է առել Նոյի տապանը, և որտեղ վերստին մարդկային կյանքը սկսել է շարունակվել»⁵¹:

Ֆրանսիացի հայագետը Կոմիտասին ու հայ երաժշտությանն անդրադառնում է իր բազմաթիվ հրապարակումներում՝ արտահայտելով բարձր ու

Hartmann Thomas de, Conférence sur Komitas, Paris, oct. 1985, 20 p. (traduction par Arby Ovanessian et Blaise Catala d'un article paru originellement en arménien dans le périodique Anahit, Paris, 1935, Nos 1-2, p. 75-79).

⁵⁰ Կոմիտաս Վարդապետ, Նամականի, Երևան, 2009, էջ 159:

⁵¹ **Դուլյանյան Ա.**, Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ, Երևան, 2011, էջ 126:

հիացական կարծիքներ⁵²: Հավելենք նաև, որ 1910 թ. Ֆ. Մակլերի միջնորդությամբ Փարիզում ֆրանսերեն հրապարակվում է վարդապետի մտերիմ բարեկամ Մ. Օրմանյանի «Հայոց եկեղեցին» հիմնավոր աշխատությունը⁵³:

Կոմիտասն իր լուսավորչական գործունեությունը շարունակում է ծավալել դժվարին ու բարդ մթնոլորտում. դրա վկայությունն է 1909 թվականին կաթողիկոս Մատթեոս Իզմիրլյանին հղած նամակը, որում ի ցույց են դրված վարդապետի ներաշխարհի խռովքն ու հուսահատությունը: Նա խնդրում է իրեն արձակել Էջմիածնից և ուղարկել Սևանի միաբանություն: «Քսան տարի է,- գրում է Կոմիտասը,- Մայր աթոռ ս. Էջմիածնի միաբան եմ: Քսան տարվա ընթացքում շրջապատն ինձ թույլ չի տվել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետև տեսա միայն որոգայթ և ոչ արդարություն: Նյարդերս թուլացել են, այլևս տոկալու ճար ու հնար չունեմ: Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում, ծարավի եմ ազնիվ աշխատանքի, խանգարվում եմ, փափագում եմ հեռու մնալ, խցել ականջներս՝ չլսելու համար, գոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չզայթակղվելու համար. բայց զի մարդ եմ, չեմ կարողանում: Խիղճս մեռնում է, եռանդս պաղում է, կյանքս մաշվում է, և միայն վարանմունքն է բուն դնում հոգուս և սրտիս խորքում:

Եթե հաճո է վեհիդ ինձ չկորցնել, այլ գտնել, արտասվելով աղերսում եմ՝ արձակեցեք ինձ ս. Էջմիածնա միաբանության ուխտից և նշանակեցեք Սևանա մենաստանի մենակյաց: Քսան տարի կորցրի, գոնե մնացած տարիներս շահեցնեմ և անդորրությամբ գրի առնեմ ուսումնասիրություններիս պտուղները՝ իբր առավել կարևոր ծառայություն հայ տառապյալ սուրբ եկեղեցվո և գիտության»⁵⁴:

Կոմիտաս վարդապետը, իր արվեստը բարձր դասելով հոգևորականի պարտականություններից, 1910 թ. հեռանում է Էջմիածնից: Պոլսում վարդապետը կազմակերպում ու ղեկավարում է 300 հոգուց բաղկացած «Գուսան» երկսեռ երգչախումբը: Պոլսում նա մասնավոր դասեր է տալիս ու ձեռնարկում երաժշտանոց հիմնել: 1911 և 1912թթ. կարճատև այցով լինում է Փարիզում,

⁵² Macler Frédéric: La musique en Arménie, Paris, éd. Nourry; 1917, 40 pp. Histoire de la musique populaire des origines aux débuts du XXe siècle; le troisième chapitre est entièrement consacré à Komitas, et à ses concerts en Europe. Macler Frédéric: "Trois conférences sur l'Arménie", Annales du musée Guimet, bibliothèque de vulgarization, t. 48 et 49.

⁵³ Կոստանոյան Է., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2013, էջ 431:

⁵⁴ Կոմիտաս վարդապետ, Նամականի, Երևան, 2009, էջ 166:

որտեղից էլ մեկնում է Լոնդոն⁵⁵:

1914թ. հունիսի 1-15-ը Կոմիտաս վարդապետը կրկին հրավիրվում է Փարիզ՝ Միջազգային երաժշտագիտական կոնգրեսում հայ երաժշտության մասին դասախոսություն կարդալու:

Վարդապետի առաջին դասախոսությունը նվիրված էր «Հայ եկեղեցական երաժշտության հին ու նոր նոտագրությանը»: Համագումարը նախագահում էր Ամեդե Գաստուէն: Հաջորդ դասախոսության թեման «Հայ ժողովրդական երաժշտությունն էր», նիստը ղեկավարում էր Լուի Լալուան: Միջազգային երաժշտագիտական կոնգրեսի անդամների խնդրանքով Կոմիտաս վարդապետը ծրագրից դուրս կարդում է ևս մեկ դասախոսություն «Հայ երաժշտության դիրքի և տաղաչափության» մասին: Հաջորդությունը բացառիկ էր, այդ առիթով Ֆրեդերիկ Մակլերը գրում է. «1914 թ. Փարիզի երաժշտական միջազգային համագումարում, ուր հավաքվել էին տիեզերքի գլխավոր երաժշտագետները, Կոմիտասը տվեց հայ ժողովրդական և հոգևոր երգերի մի համերգ՝ հիացմունք պատճառելով ներկա երաժշտական հեղինակություններին»⁵⁶:

1914թ. «Le Mercure musical» հանդեսում տպագրվում է Կոմիտաս վարդապետի «Les singes de système de prosodie de l'église arménienne» (Հայ եկեղեցու առոգանության նշանների համակարգը) աշխատությունը՝ խոր հետաքրքրություն առաջացնելով մասնագետների շրջանում:

Կոմիտաս վարդապետի երաժշտագիտական հետազոտությունների աննախադեպ հաջողություններն ամրագրում են նրա համբավը Փարիզի գեղարվեստագիտական շրջանակներում՝ հաստատելով հայ ինքնուրույն երաժշտության գոյության և գոյատևության փաստը:

Կոմիտասն իր կենսագրության բազմաթիվ, այսպես ասած, «աշխարհիկ» փաստեր գաղտնի էր պահում՝ խուսափելով կղերականների հետապնդումներից⁵⁷, այդ թվում իր մասնակցությունը 1913թ. հունիսի 16-ին Պոլսում Հայկական երրորդ օլիմպիական խաղերի բացմանը, որտեղ նախագահում է, հանդես գալիս ոգևորիչ ճառով և մասնակցում մրցանակների բաշխման

⁵⁵ **Սամվելյան Խ.**, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության համառոտ տարեգրությունը, «Սովետական արվեստ», 1974, N 11, էջ 56:

⁵⁶ Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին, Երևան, 1960, էջ 30:

⁵⁷ Այն, որ նա երգել է Բեռլինի օպերային թատրոնում կամ եղել է Միեր Աբեղյանի կնքահայրը, մասնակցել է Փարիզի ցերեկայիններին և այլն: Տե՛ս Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, 2009:

արարողությանը:

Վարդապետը մշակում է Փարիզում հաստատվելու ծրագրեր, բայց հայ հարուստներից, ովքեր պիտի աջակցեին Կոմիտասի ազգանվեր գործունեությանը, օգնություն չակնկալելով՝ վերադառնում է Պոլիս: 1914թ. ելույթ-դասախոսությունը վարդապետի վերջին ստեղծագործական ու հաղթական ելույթն էր Փարիզում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության արդյունքում իրագործվեց XX դարի առաջին ցեղասպանությունը: Արևմտահայաստանում տեղահանվեց ու բնաջնջվեց մեկ ու կես միլիոն հայ: Ապրիլի 24-ին հայ հարյուրավոր մտավորականների հետ Պոլսից Թուրքիայի հեռավոր շրջաններ աքսորվեց Կոմիտաս վարդապետը: Եղեռնի ահասարսուռ տեսարանները ցնցեցին արվեստագետի զգայուն ներաշխարհը: Կոմիտասն աքսորից վերադարձավ ծանր հոգեկան ապրումներով: Պոլսում՝ վախի ու սարսափի մթնոլորտում, նա չգտավ իր նախկին ընկերներին, երկրպագուներին ու հովանավորներին: 1919 թ. փարիզաբնակ հայերը նրան տեղափոխեցին Ֆրանսիայի մայրաքաղաք, բայց այս անգամ Կոմիտաս վարդապետին ընդունեցին ոչ թե համերգասրահները, այլ հոգեբուժարանները՝ Վիլ Էվրար, այնուհետև ավելի էժանագին Վիլ ժուիֆ հոգեբուժարանը: Քսան երկար ու ծիգ տարիներ մաքառելուց հետո հայ երաժշտության հանճարը կնքում է իր մահկանացուն Փարիզի Վիլ ժուիֆ հոգեբուժարանում:

Կոմիտասի, այսպես ասած «հիվանդության», կյանքի վերջին շրջանում ֆրանսիացի արվեստագետների հետ որևէ առնչության փաստ մեր կողմից դեռ արձանագրված չէ:

Հայտնի է, որ վարդապետի մտերիմ հայ և ֆրանսիացի մտավորականներն առանց «Խնամատար հանձնաժողովի» անդամների թույլտվության իրավունք չունեին տեսակցելու վարդապետին:

Մեր կարծիքով վարդապետի կյանքի վերջին շրջանը միայնության ու լուռության տարիներ էին՝ զրկված ստեղծագործելու և լսարանի հետ շփվելու հնարավորությունից: Կոմիտասը չունեի հայրենիք ու հենարան, չունեի ոգեշնչման աղբյուր, իր աչքի առջև կոտորել էին սեփական ժողովրդին, այն ազգին, որի երաժշտության վերածնունդը նրա կյանքի Credo-ն էր:

Այսօր մենք արձանագրում ենք, որ Կոմիտասի՝ Փարիզում ապրած տարիները նրա ստեղծագործական կյանքի ամենալուսավոր և ստեղծագործական առումով արգասաբեր շրջանն է: Վարդապետը ծանոթանում է համաշխարհային մշակույթի մեծանուն դեմքերի, համբավավոր երաժշտա-

գետների հետ՝ արժանանալով նրանց մասնագիտական բարձր գնահատականներին: Կոմիտասի փարիզյան համերգներն ու դասախոսությունները հայ երաժշտությունը ցուցադրելու ու ճանաչելի դարձնելու, առաջադեմ լսարանի հետ հաղորդակցվելու մեծ ասպարեզ էին: Վարդապետի հայ հոգևոր երաժշտության և ֆուլկլորագիտական ուսումնասիրություններն ըստ արժանվույն լուսաբանվում են այդ ոլորտների մասնագետների կողմից՝ հարստացնելով նրանց պատկերացումները հնադարյան ժողովուրդների երաժշտական մշակույթի մասին: Ֆրանսիացի երաժշտագետները, ի դեմս Կոմիտասի, հայտնաբերում են մոռացված, բայց դարերի խորքից XX դար հասած հարուստ ու ինքնատիպ մշակույթ՝ ո՛չ արևելյան, ո՛չ արևմտյան, այլ հայկական: Կոմիտաս կոմպոզիտորի արվեստը համահունչ է XX դարի սկզբի երաժշտության արմատական բարեփոխումներին, միտումներին ու ձևերին, ինչն արձանագրվում է ֆրանսիական նոր կոմպոզիտորական դպրոցի մեծագույն ներկայացուցիչների կողմից: Փարիզում Կոմիտասը մասամբ իրագործում է իր ստեղծագործական ծրագրերի մի մասը, չնայած նյութական դժվարությունները խոչընդոտում են ձեռնարկումների լիակատար իրականացումը: Կոմիտասը Փարիզում ամրագրում է համաշխարհային չափանիշների երաժիշտ լինելու իր համբավը, իրողություն, որը դեռ գիտական նորանոր բացահայտումների ու հայտնությունների ճանապարհ ունի անցնելու:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիր Կոմիտաս վարդապետի գիտական կենսագրության կարևոր և ուշագրավ մի շրջափուլ կապված է Փարիզում ծավալած համերգային-լուսավորչական գործունեության հետ: Ֆրանսիայում Կոմիտասը հրապարակում է իր երաժշտագիտական ուսումնասիրություններն ու ստեղծագործությունները, ճանաչելի դարձնում հայկական երաժշտությունը: Փարիզում կոմպոզիտորն առնչվում է ֆրանսիական մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների հետ՝ արժանանալով նրանց մասնագիտական բարձր գնահատականներին:

Մեր հոգվածում հրապարակված և նորահայտ աղբյուրների միջոցով առաջին անգամ, հնարավոր ամբողջությամբ, դիտարկվում են Կոմիտաս վարդապետի կենսագրության վրա հսկայական ազդեցություն ունեցած XX դարի սկզբի պատմաքաղաքական իրավիճակը, Փարիզ գնալու շարժառիթներն ու ծրագրերը, կոմպոզիտորի գործունեության փարիզյան շրջանները, ինչպես նաև XX դարի նոր երաժշտամտածողության և ֆրանսիական միջավայրի

ազդեցությունը Կոմիտասի ստեղծագործական անհատականության ձևավորման վրա:

Բանալի բաներ – Կոմիտաս վարդապետ, կոմպոզիտոր, ֆրանսիական մշակույթ, արվեստի գործիչ, գեղջուկ երաժշտություն, XX դարի արվեստ, փարիզյան շրջան:

АРХИМАНДРИТ КОМИТАС И ФРАНЦУЗСКАЯ КУЛЬТУРА

ЛУСИНЕ СААКЯН

Важный и значительный этап научной биографии основоположника армянской национальной композиторской школы архимандрита Комитаса связан с Парижем, где разворачивается его активная концертно-просветительская деятельность. Во Франции Комитас издает свои научные исследования и произведения, знакомя общественность с армянской музыкой. В Париже композитор знакомится с выдающимися деятелями французской культуры и удостоивается их высокой профессиональной оценки.

В нашей статье, основываясь на уже имеющихся, а также доселе неизвестных материалах, впервые по возможности полно и цельно рассматриваются и обобщаются историко-политические процессы начала XX века, значительно повлиявшие на творческую биографию Комитаса, побудительные причины его поездки в Париж, его планы, рассматриваются парижские этапы его композиторской деятельности, а также влияние французской среды и нового музыкального мышления XX века на формирование творческой индивидуальности Комитаса.

Ключевые слова – архимандрит Комитас, композитор, французская культура, деятель искусства, народная музыка, искусство XX века, парижский период.

KOMITAS VARDAPET & FRENCH CULTURE

LUSINE SAHAKYAN

An important and fascinating part of the informative biography of Komitas Vardapet, the founder of the school of Armenian national music composition is closely related to his stay and activities in Paris embracing musical performances that were enlightening. In Paris, Komitas Vardapet publishes his compositions and

studies in musicology, presents, and acquaints the French public with Armenian music.

He communicated with prominent representatives of the French culture and was much respected by them. They thought highly of Komitas' proficiency.

Lusine Sahakyan, in this article, based on published old sources and recently discovered ones for the first time assesses wholly the historical and political circumstances of the early 20th century that tremendously influenced the life of Komitas Vardapet. The incentives and plans that took him to Paris, his different pursuits there as well as the impact of the 20th century musical thought and the French milieu on the formation of Komitas Vardapet's creative individuality are also considered.

Key words - Komitas Vardapet, composer, French Culture, artist, folk music, the 20th century art, country or rural music, the French years.